

СУТНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ АКЦІОНЕРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Здійснено аналіз правової доктрини та сучасного стану законодавчої бази України, що забезпечує порядок застосування відповідальності до учасників акціонерних правовідносин. Зазначено авторське тлумачення поняття та ознак відповідальності учасників акціонерних правовідносин.

Проведен аналіз правової доктрини и современного состояния законодательной базы Украины, который обеспечивает порядок применения ответственности к участникам акционерных правоотношений. Указано авторское определение понятия и признаков ответственности участников акционерных правоотношений.

Analysis of law doctrine and current state of Ukrainian legislation, which provides the order of responsibility applying to the participants of joint-stock legal relationship is conducted. Author's definition of the notion and characters of participants of joint-stock legal relationship responsibility is indicated.

Однією з центральних проблем цивільного права є з'ясування правової природи відповідальності учасників акціонерних правовідносин, її сутності та змісту.

Відповідальність учасників акціонерних правовідносин тісно пов'язана з відповідними правовідносинами, що виникають у зв'язку з діяльністю акціонерного товариства (далі – АТ) та його акціонерів. Чинним законодавством України, що регулює акціонерні правовідносини, є Господарський кодекс України [1], Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [2], Закон України «Про господарські товариства» [3], Закон України «Про акціонерні товариства» [4] та ін. При цьому варто зазначити, що в жодному з указаних нормативно-правових актів не міститься норм, які детально встановлюють умови відповідальності АТ та акціонерів між собою. У юридичній науці навіть не існує єдиного визначення правової природи такого поняття, не говорячи вже про підстави та порядок притягнення учасників акціонерних правовідносин до відповідальності, а у деяких випадках дослідники акціонерних правовідносин не звертають достатньої уваги на таку правову конструкцію.

Питанням юридичної відповідальності присвятили свої праці багато вчених, зокрема, П. М. Рабінович, В. В. Копейчиков,

В. М. Корельський, В. Д. Первалов та ін. Безпосередньо відповідальність в акціонерних правовідносинах неодноразово обговорювалась на сторінках юридичних видань І. Т. Тарасовим, О. Є. Молотниковим, І. В. Спасибо-Фатєєвою, О. Р. Кібенко, В. І. Борисовою та ін.

Відповідальність учасників акціонерних правовідносин має специфічний характер, тому метою статті є встановлення відповідної специфіки, визначення поняття та ознак відповідальності учасників акціонерних правовідносин.

Особливістю підприємницької діяльності є те, що вона поєднує у собі приватні та публічні інтереси, у зв'язку з чим вона регулюється як публічно-правовими, так і приватноправовими нормами. Тому відповідальність в акціонерних правовідносинах також буває публічно-правовою (звернення до норм кримінального чи адміністративного права) та приватноправовою (цивільною), і саме аспектам останньої ми вирішили присвятити наше дослідження.

Відповідальність є одним із цікавих і складних питань як для теорії, так і для практики. Негативну роль у з'ясуванні сутності відповідальності учасників акціонерних правовідносин відіграє відсутність у правовій доктрині єдиного підходу вчених-теоретиків до визначення загальної категорії «юридична відповідальність». П. М. Рабінович розглядає юридичну відповідальність як забезпечуваний державою юридичний обов'язок примусово позбавити порушника певних цінностей; В. В. Копейчиков – як правовідносини, в яких держава має право застосовувати певні заходи примусу до суб'єктів, які вчинили правопорушення; В. М. Корельський та В. Д. Первалов – як застосування до правопорушника заходів державного примусу, передбачених санкцією юридичної норми [4]. Спільним же для даної категорії є те, що відповідальність є санкцією за вчинене правопорушення, в результаті застосування якої на правопорушника покладаються певні додаткові обов'язки або він позбавляється певних благ [6, с. 316]. Ми вважаємо, що юридична відповідальність – це передбачена юридичними нормами санкція, що може бути застосована до суб'єктів, які вчинили правопорушення, або є наслідком невиконання чи неналежного виконання суб'єктами своїх обов'язків і полягає в позбавленні їх певних прав або покладенні на них додаткових обов'язків у порядку, передбаченому чинним законодавством.

Ще у XIX ст. І. Т. Тарасов зробив висновок про те, що відповідальність є однією з необхідних складових частин акціонерного права. Зокрема, вказаний автор зауважив, що лише чітко розроблена система відповідальності самої акціонерної компанії та її органів управління може застерегти акціонерів та третіх осіб від порушень, що виникають як унаслідок явних зловживань, так і

внаслідок неможливості чітко визначити законами, статутами та інструкціями межі компетенції кожного органу [7, с. 536].

На думку О. Є. Молотникова, акціонерна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, що застосовується до учасників акціонерних правовідносин і передбачається санкціями норм цивільного, кримінального, адміністративного та трудового права [9]. Дійсно, особа за невиконання або за неналежне виконання юридичного обов'язку, за що передбачається акціонерна відповідальність, може притягуватися до відповідальності, передбаченої правовими нормами різних галузей права. При цьому, застосування до особи одного виду юридичної відповідальності не виключає можливості застосування до неї норм, передбачених іншими галузями права. У зв'язку з цим законодавча регламентація відповідальності учасників акціонерних правовідносин повинна мати системний характер, щоб виключати колізії юридичної відповідальності взагалі. Однак, така відповідальність, крім того, що встановлюється загальними нормативно-правовими актами, як правило, ще й передбачається локальними правовими нормами конкретного АТ. У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що даний вид відповідальності встановлюється не лише загальними нормами, а й спеціальними локальними актами, такими, як статут, інструкція, положення та ін.

Відповідальність учасників акціонерних правовідносин є різновидом юридичної відповідальності та застосовується тільки до учасників акціонерних правовідносин, із виключним складом яких необхідно визначитися. На сьогодні в нормативно-правових актах та в розробках учених-теоретиків немає навіть чіткого визначення щодо кола осіб, які беруть участь в акціонерних правовідносинах та які можуть бути притягнуті саме до даного виду відповідальності. Одні вчені дотримуються традиційної думки про те, що учасниками даного виду правових відносин можуть бути лише акціонери та АТ [11, с. 13]. Інші вчені включають до складу акціонерних правовідносин, окрім акціонерів та АТ, й інших осіб (це, наприклад, наглядова рада АТ, голова і члени правління, ревізійна комісія) та вважають, що акціонери, окрім того, що вступають у відносини з АТ, безпосередньо вступають у відносини між собою [9, с. 7].

Ми вважаємо, що до складу учасників акціонерних правовідносин належать виключно АТ та його акціонери, оскільки дотримуватись іншого підходу, до складу учасників відповідних відносин необхідно буде включити всіх осіб, які коли-небудь вступали в договірні відносини з АТ, а через це зникає розуміння суті акціонерних правовідносин. Крім того, фізичні особи, правовий статус яких обумовлений їх трудовими відносинами з АТ (це, наприклад, члени правління), не можуть здійснювати вплив на процес управ-

ління товариством, навіть якщо вони одночасно є акціонерами. Їх відповідальність повинна наставати за невиконання чи за неналежає виконання своїх посадових обов'язків.

Основну групу учасників акціонерних правовідносин становлять акціонери, які є основним джерелом влади в АТ. Законодавчо закріплена майнова незалежність АТ від зобов'язань його акціонерів і, навпаки, відсутність відповідальності акціонерів за зобов'язання товариства (ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» [3], ст. 3 Закон України «Про акціонерні товариства») [4]. Діяльність АТ базується на принципі особового режиму відповідальності його учасників – принципі обмеженої відповідальності. Нормативно-правові акти недостатньо встановлюють відповідальність навіть цих учасників акціонерних відносин. Залишається незрозумілим, хто відповідальний перед кредиторами: чи безпосередньо акціонери – своїми вкладками, чи акціонери лише перед АТ, а вже останнє, у свою чергу, – перед кредиторами. Посилаючись на загальні положення про юридичних осіб [2], ми вважаємо, які за зобов'язаннями, що виникають у АТ перед кредиторами, відповідає лише саме товариство, оскільки саме воно перебуває у договірних відносинах із кредитором і є стороною договору, яка має відповідні права та обов'язки. Такі теоретичні засади містяться у ст. 96 ЦК України, де зазначається, що юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями, а її учасники, за загальним правилом, не відповідають за її зобов'язаннями, так само як і юридична особа не несе відповідальності за зобов'язаннями її учасників. Акціонери у даному випадку не проявляють і не можуть демонструвати свою протиправну поведінку у відносинах із контрагентами АТ. Навіть якщо договір з боку АТ було укладено головою правління, який є також його акціонером, то відповідати за цим договором буде АТ, а не його акціонер, який уклав цей договір [12, с. 435].

Акціонерна відповідальність містить у собі загальні риси, притаманні юридичній відповідальності, та варто констатувати, що відповідальність в акціонерних правовідносинах має певні особливості, специфічні ознаки, які відрізняють її від інших видів відповідальності:

- підставою відповідальності учасників акціонерних правовідносин є порушення норм права, які встановлюються як загальним законодавством, так і спеціальними акціонерними локальними актами;
- відповідальність учасників акціонерних правовідносин полягає в позбавленні правопорушника певного права або покладенні на нього додаткового обов'язку;
- відповідальність учасників акціонерних правовідносин установається лише у відповідному процесуальному порядку, що

передбачається акціонерними локальними або загальними нормативно-правовими актами;

– притягнення до відповідальності учасників акціонерних правовідносин пов'язане із застосуванням акціонерного примусу (делегуючи товариству право встановлювати правила поведінки, обов'язкові для його учасників, а також санкції за їх порушення, держава також надає товариству право застосовувати їх за допомогою заходів примусу, який можна назвати акціонерним, оскільки застосовується учасниками акціонерних відносин у межах товариства за порушення акціонерних норм [8, с. 82];

– такий вид відповідальності може бути застосований лише до учасників акціонерних правовідносин, роль яких відіграють акціонери та саме АТ.

Ще одним важливим моментом є розмежування відповідальності засновників товариства та АТ, що виникає за зобов'язаннями, пов'язаними зі створенням товариства. Особи, що створюють АТ, вважаються його засновниками і лише після його створення стають акціонерами даного товариства. Коли зобов'язання було пов'язано зі створенням АТ, то його стороною не може вважатися товариство, оскільки воно вважається створеним лише з дня внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру і на момент створення товариства його як суб'єкта права не існує. Відповідальність за цими зобов'язаннями несуть засновники АТ, оскільки саме вони виконують усі необхідні дії, пов'язані зі створенням товариства, і є стороною відповідних договорів. Їх відповідальність має солідарний характер (ч. 3 ст. 26 Закону України «Про господарські товариства», ч. 1 ст. 12 Закону України «Про акціонерні товариства»). Між тим надалі можлива заміна суб'єкта відповідальності із засновників на АТ у разі подальшого схвалення дій (правочинів) засновників установчими зборами АТ (ч. 1 ст. 36 Закону України «Про господарські товариства», ч. 2 ст. 12 Закону України «Про акціонерні товариства»). Після державної реєстрації АТ і схвалення дій (правочинів) засновників відбувається заміна сторін. Окрім того, необхідно, щоб законодавством чітко регулювався порядок, строки та розмір застосування санкцій до засновників АТ, оскільки під час створення АТ та проведення відкритої підписки на акції у відкритому АТ засновники можуть зазнати значних необґрунтованих витрат, пов'язаних зі створенням товариства.

Також необхідно звернути увагу на відповідальність акціонерів, які не повністю сплатили вартість своїх акцій, у зв'язку з чим неможливо повністю сформувати статутний капітал АТ. Згідно з ч. 3 ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» та п. 3 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонери, які не повністю сплатили за акції, у випадках, установлених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у

межах несплаченої частини вартості належних їм акцій. Але з цим неможливо погодитися, оскільки акціонери в цьому разі відповідають не за боргами товариства, а за власними боргами перед ним [12, с. 437]. Відповідальність таких акціонерів залежить від того, чи буде це передбачено у статуті. Окрім того, акціонер не може відповідати за зобов'язаннями товариства у межах несплаченої частини вартості належних йому акцій, оскільки відповідне положення суперечить вимогам ч. 2 ст. 24 Закону України «Про господарські товариства» та п. 2 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства», де зазначено, що акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, тільки в межах належних їм акцій. Із прийняттям ЦК України та Закону України «Про акціонерні товариства» виникло суперечливе ставлення до наслідків порушення вимоги Закону України «Про господарські товариства» про сплату вартості акцій протягом року. У ЦК України та новому законі, на відміну від Закону «Про господарські товариства», відсутні санкції за недодержання такої вимоги. Це пояснюється тим, що за ЦК України та Законом України «Про акціонерні товариства» акції мають одразу ж оплачуватися при їх придбанні. У ч. 2 ст. 33 Закону України «Про господарські товариства» зазначається, що в разі несплати у встановлений строк акціонер, якщо інше не передбачено статутом, сплачує за час прострочки 10 % річних від суми простроченого платежу. Частина 3 ст. 144 ЦК України встановлює інші наслідки, а саме вимогу про зменшення статутного капіталу товариства або його ліквідацію. Кожен засновник АТ повинен сплатити повну вартість придбаних акцій до дати затвердження результатів розміщення першого випуску акцій. У разі несплати (неповної сплати) вартості придбаних акцій до дати затвердження результатів розміщення першого випуску акцій АТ вважається не заснованим (ч. 3 ст. 11 Закону України «Про акціонерні товариства»).

Окрім власних ознак, відповідальність учасників акціонерних правовідносин має свій специфічний механізм:

- має особливий суб'єктивний склад – відповідальність учасників акціонерних правовідносин може застосовуватися виключно до учасників конкретного АТ та до самого товариства. Відповідальність учасників акціонерних правовідносин тісно пов'язана з відповідними правовідносинами та поширюється лише на їх учасників;

- відповідальність учасників акціонерних правовідносин може бути застосована виключно в межах акціонерних правовідносин;

- до учасників акціонерних правовідносин можуть застосовуватися публічно-правові та приватноправові норми, які регулюють даний вид відносин;

- відповідальність учасників акціонерних правовідносин може бути застосована лише за ініціативою учасника акціонерних від-

носин, чії права порушено. Саме цим вона відрізняється від різновидів публічної відповідальності;

– відповідальність учасників акціонерних правовідносин полягає у позбавленні правопорушника певного права або покладенні на нього додаткового обов'язку в межах акціонерних відносин.

Відповідальність учасників акціонерних правовідносин виникає як наслідок невиконання або неналежного виконання ними своїх обов'язків. Акціонерна відповідальність є дієвим засобом охорони встановленого законодавством правопорядку, ефективним інструментом забезпечення виконання юридичних обов'язків і захисту кореспондуючих їм прав учасників акціонерних правовідносин, справляє профілактичний вплив на суб'єктів окреслених відносин, спонукає їх діяти суворо відповідно до вимог норм права [9, с. 661]. Основним призначенням відповідальності учасників акціонерних правовідносин є забезпечення виконання ними юридичних обов'язків.

Таким чином, відповідальність учасників акціонерних правовідносин є санкцією, яка може застосовуватися виключно до учасників відповідних відносин, за їх ініціативою у разі порушення їх суб'єктивних прав і має наслідком позбавлення правопорушника певного права або покладення на нього додаткового обов'язку на підставі акціонерних норм та загальних нормативно-правових актів. У зв'язку з викладеним ми пропонуємо до застосування загальне поняття «акціонерна відповідальність».

Список літератури: 1. Господарський кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462. 2. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356. 3. Про господарські товариства : закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 683. 4. Про акціонерні товариства : закон України // Урядовий кур'єр. – 29 жовт. 2008 р. – № 202. 5. Жорнокуй Ю. М. Правова природа та сутність корпоративної відповідальності: теорія та шляхи визначення / Ю. М. Жорнокуй // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 4. – С. 80–86. 6. Кравчук В. М. Корпоративне право : наук.-практ. коментар законодавства та судової практики / В. М. Кравчук. – К. : Істина, 2005. 7. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. – М. : Статут, 2000. 8. Ломакин Д. В. Акционерное правоотношение: понятие, содержание, субъекты : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / Д. В. Ломакин. – М., 1996. 9. Молотников А. Е. Ответственность в акционерных обществах / Молотников А. Е. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 240 с. 10. Долинская В. В. Акционерное право: основные положения и тенденции : монография / Долинская В. В. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 736 с. 11. Каминка А. И. Акционерные компании : юрид. исслед. – СПб., 1902. – Т. 1. 12. Спасибо-Фатеева І. Корпоративне управління : монографія / І. Спасибо-Фатеева, О. Кібенко, В. Борисова ; за ред. проф. І. Спасибо-Фатеевої. – Х. : Право, 2007. – 500 с.

Надійшла до редколегії 06.03.2009